

منابع و آثار سیاسی اسلامی و نقد روش شناختی مطالعات معاصر

منابع و آثار سیاسی اسلامی و نقد روش شناختی
مطالعات معاصر، نصر محمد عارف، ترجمه و
تعلیق: مهران اسماعیلی، تهران، نشر نی،
۱۳۸۴، ۲۸۸ ص.

بدون تردید یکی از جنبه‌های مهم هر اثر علمی که آن را از سایر آثار مشابه، متمایز می‌کند، جنبه متدولوژیک و روش شناختی آن است. وفاداری به روش علمی خاص، می‌تواند به نتایجی خاص در تحقیق انجامد. لذا توجه به روش‌های اتخاذ شده در یک اثر علمی و بررسی نحوه به کارگیری درست این روش‌ها از طرف محقق، خود می‌تواند به عنوان موضوع یک تحقیق علمی، قابل توجه و بررسی باشد.

کتاب فی مصادر التراث السياسي الاسلامی؛ دراسة فی اشکالیة التعمیم قبل الاستقراء اثر دکتر نصر محمد عارف که با عنوان منابع و آثار سیاسی اسلامی و نقد روش شناختی مطالعات معاصر توسط مترجم محترم جناب آقای اسماعیلی به فارسی برگردانده شده

است، نمونه بارزی از آثار علمی است که در سطحی نسبتاً وسیع به بررسی و نقد روش شناختی آثار محققان عرب زبان معاصر درباره موضوعات سیاسی اسلامی پرداخته است.

دکتر نصر محمد عارف - دکترای فلسفه علوم سیاسی و استادیار دانشکده اقتصاد و علوم سیاسی دانشگاه قاهره - که اکنون در دانشگاه زاید دبی مشغول فعالیت است، نقد روش شناختی خود را بر تحقیقات سیاسی معاصر، بر عدم رعایت و وفاداری این آثار به اصل استقرای متمرکز نموده است.

از نظر او آثار منتشر شده از سوی محققان عرب در زمینه سیاسی اسلامی، بدون توجه و بررسی مصادیق بیشتری از آثار سیاسی گذشتگان، دست به استنتاج و تعمیم نتایج به دست آمده از آنها زده‌اند. لذا عمده نتایجی که از این راه به دست آمده، از قبیل تمدن اسلامی دستاوردهایی در علم سیاست نداشته و آنچه متفکران مسلمان بیان کرده‌اند، جملگی از تمدن یونانی یا ساسانی اخذ شده است؛ نظریات اندیشمندان مسلمان از آغاز تاکنون همه تکرار مطالب پیشینیان است و هیچ نوآوری در آن مشاهده نمی‌شود؛ اسلام و مسیحیت در بی توجهی به پدیده سیاست وضعیت مشابهی دارند و... اساساً محل تأمل و تردید است.

او در فصل نخست از بخش اول کتاب، پس از بررسی ۷۴ اثر از مطالعات معاصر که به اندیشه سیاسی اسلامی یا یکی از پدیده‌های آن پرداخته‌اند، مشخص می‌کند که هر یک از این مطالعات به چه میزان به میراث سیاسی اسلامی مستندند. جامعه آماری او برای میراث سیاسی اسلامی، ۳۰۷ کتابی است که وی آنها را از کتابخانه‌ها و مراکز گوناگون شناسایی کرده و اطلاعات تفصیلی و دقیق آنها را در بخش دوم کتاب آورده است.

نتیجه به دست آمده از بررسی فوق بسیار جالب است. به جز یک کتاب که به ۱۱ درصد منابع احصا شده مراجعه کرده است، بقیه مطالعات، از صفر تا ۶/۵ درصد در استناد به آثار مورد نظر، طبقه‌بندی شده‌اند و این امر خود نشانگر آن است که تا چه اندازه نتایج و تعمیمات به دست آمده از مطالعات می‌تواند مورد تردید و تأمل باشد.

آنچه بیش از پیش شگفت‌انگیز است، آثاری است که هیاهوی بیشتری در میان مطالعات معاصر ایجاد نموده‌اند، اما بیش از دیگر آثار از ضعف استناد به منابع احصا شده، رنج می‌برند.

همچنین ایشان در این بررسی نشان داده است که از میان آثار فهرست شده، شمار اندکی، بیش از سایر آثار مورد توجه و استناد محققان قرار گرفته است که از جمله آنها می‌توان به الاحکام السلطانیة ماوردی اشاره نمود.

خلاً استقرار نه تنها در سطح کلان مطالعات سیاسی مشهود است، بلکه در بررسی موردی اندیشمندان سیاسی اسلامی نیز رخ داده است. به عنوان نمونه محققانی که در رساله‌های دکترای خود اندیشه سیاسی ماوردی را بررسی کرده‌اند، همه آثار وی را نیافته یا نشناخته‌اند و بدین‌رو، نتیجه تحقیقات ایشان نیز جای تأمل خواهد داشت.

مسئله دیگری که این نتیجه در پی داشت آن بود که هنگامی که محقق در صدد شناسایی و بررسی اندیشه سیاسی متفکری برمی‌آید، بر اثری تکیه می‌کند که در این حوزه فرعی و درجه دوم شمرده می‌شود و اثر اصلی مؤلف در این زمینه نیست. به عنوان نمونه، کتاب مهم و اساسی دینوری، کتابی است به نام السلطان که همچنان پنهان و مهجور مانده است، و محققان با آن آشنا نیستند. همچنین درباره ماوردی و دیگران چنین مسئله‌ای صادق است. دکتر نصر علت این مسئله را در نقش مصححان، ناشران و خاورشناسان جست‌وجو کرده و معتقد است: محققان علاوه بر این تنها به منابع در دسترس مراجعه کرده‌اند. وی نتیجه می‌گیرد که استفاده محققان از منابع اصلی، غیرروشمند، اتفاقی و بدون برنامه بوده است.

در ادامه مؤلف در فصل دوم از بخش اول کتاب حاضر، در نقد تحقیقات سیاسی اسلامی معاصر و ریشه‌یابی معضل عدم احصا و استناد به آثار سیاسی اسلامی، برخی از پیش فرض‌های این محققان را مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌دهد. از جمله او اشاره می‌نماید که عده‌ای از محققان معاصر، برخی دستاوردهای سیاسی تمدن اسلامی را براساس دیدگاه پیشرفت تک خطی بشری، به دوره قرون وسطا محدود کرده‌اند. برخی در مواجهه با اندیشه سیاسی اسلام، ریشه‌های آن را در یونان می‌جویند

که موجب می‌شود اندیشه سیاسی مستقلی برای مسلمانان به رسمیت شناخته نشود و علاوه بر این نظام دانایی یونانی بر نظام دانایی اسلامی تحمیل گردد که هر کدام از مبانی متفاوتی برخوردارند. برخی دیگر بسیار نخبه‌گرا هستند و اندیشمندان مشهور سیاسی را بسان پدیده‌هایی که از نبوغ خاصی برخوردار بوده‌اند، می‌نگرند؛ در حالی که آنها بر دوش دیگران ایستاده بودند و تولید اندیشه روندی مداوم و انباشتی دارد. عده‌ای نیز فقه سیاسی را با اندیشه سیاسی یکی انگاشته‌اند! در حالی که این دو تفاوت ریشه‌ای دارند، و در نهایت گاه از قدرت به عنوان محور علم سیاست سخن گفته‌اند؛ حال آنکه که در نظام دانایی اسلامی علم سیاست پیرامون این محور نمی‌چرخد.

در نهایت و در فصل سوم از بخش اول، دکتر نصر راهکاری برای رفع معضل ناشی از پیش فرض‌های محققان بیان می‌کند. او بر این عقیده است که برای بررسی منابع و میراث سیاسی اسلامی تبعیت از برخی قواعد اجتناب‌ناپذیر است:

نخست، هر اندیشه‌ای باید در بافت و زمینه خودش مطالعه گردد؛ زیرا هر اندیشه با توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی خودش تولید شده، قابل‌تعمیم بر دیگر دوره‌ها نیست؛ چرا که اندیشه‌های بشری فرازمان یا فرامکان نیستند.

دوم، باید فقه سیاسی را از اندیشه سیاسی متمایز دانست. چه به لحاظ معرفتی و چه به لحاظ روشی. فقه به دنبال تحقق عبودیت الهی است؛ درحالی که متفکر با بررسی واقعیت خارجی به دنبال علل و عوامل موفقیت‌ها، ناکامی‌ها و رفع مسائل سیاسی است. از نظر روش نیز فقیه از ابزار و متدی استفاده می‌کند که متن را بهتر تفسیر کند؛ درحالی که اندیشمند به دنبال روش‌های تحلیل واقعیت خارجی و روزمره است.

سوم، مفاهیمی که در میراث اندیشمندان سیاسی مسلمان به کار گرفته شده، همان مفاهیمی است که مترجمان دوره معاصر برای ترجمه واژگان لاتین از آن بهره برده‌اند و همین مسئله موجب شده تا معاصر غربی از آنها تبادر کند؛ درحالی که با بررسی‌های معناشناختی می‌توان دریافت که مشابهت تنها در واژه است. مؤلف به عنوان نمونه واژه‌هایی چون رعیت، استبداد، سیاست، دولت، ظل‌الله و... را بررسی

کرده است. وی سپس نشان داده که چگونه معضل ترجمه، مسائلی از این دست آفریده است.

دکتر نصر پس از فصل اول کتاب (مباحث روش شناختی)، منابعی را که شناسایی کرده، به صورت توصیفی و به ترتیب تاریخ وفات مؤلفشان معرفی می کند و علاوه بر آن به اختصار، اطلاعاتی از مؤلفانشان در اختیار می نهد. وی معتقد است تولیدات فکری مسلمانان در عرصه سیاست تا اوایل سده بیستم ادامه داشته و از آن به بعد بود که قطع شده است.

در بخش دوم کتاب با عنوان «منابع و آثار سیاسی اسلامی» ضمن تقسیم این آثار به منابع غیر مستقیم و منابع تخصصی، ابتدا بحث مختصری از منابع غیر مستقیم می آورد که شامل تفاسیر و شرح های روایی، کتاب های فقهی گسترده یا موجز، کتاب های اصول فقه، بخش های امامت در منابع کلامی، خطبه های خلفای راشدین و عهدنامه هایی که به وایان و امر داده اند، کتاب های دایرة المعارفی، منابع تاریخی، ادبیات مردمی یا تاریخ نگاری مردم و کتاب های تعریفات و فرهنگ های لغت می باشد. در ادامه، در فصل دوم این بخش، اطلاعات تفصیلی مربوط به ۳۰۷ منبع جمع آوری شده را می آورد. او برای این کار منابع عربی بسیاری از کتابخانه های جهان را بررسی کرده تا بتواند آثار سیاسی مسلمانان را شناسایی کند. این بررسی که با مشکلات خاص خود همراه بود، به شناسایی ۳۰۷ منبع منجر شده که تنها ۳۴/۵٪ آن به چاپ رسیده است. ۴۱/۵٪ از منابع هنوز چاپ نشده اند و ۲۴٪ منابع به رغم وجود تاریخی شان محل نگهداری آن هنوز نامعلوم است و مانعی برای نتیجه گیری کلی و تعمیم خواهند بود. با این همه دکتر نصر تخمین می زند که آثار دیگری نیز وجود داشته باشند و در مجموع پانصد منبع را بتوان به عنوان دستاوردهای تمدن اسلامی در حوزه علم سیاست معرفی کرد. یافتن منابع بیشتر مستلزم بررسی های فراگیرتر خواهد بود. دکتر نصر عدد ۳۰۷ منبع را به عنوان معیاری برای ارزیابی مطالعات معاصر قرار داده و همان گونه که بیان شد نتیجه گرفته که تنها به ۶٪ منابع پیشین در مطالعات معاصر مراجعه شده است.

کار ارزشمندی که مترجم دانشمند و خوش ذوق این اثر در این فصل انجام داده، افزودن تعلیقات مفید است. این تعلیقات، اطلاعات ارزشمندی را درباره مؤلفان و زمانه و محیط سیاسی - اجتماعی اثر، در اختیار خوانندگان قرار می دهد. علاوه بر این کار ارزشمند، اعراب گذاری دقیق - که حاکی از پشتوانه بررسی دقیق تاریخی است - برای اسامی مؤلفین و همچنین توضیح اسامی، القاب و اصطلاحات و نمایه سودمند کتاب و تکمله ای از آثار شیعی که به صورت ضمیمه به آن افزوده شده است، همگی از زحمات و ابتکارات مترجم در استفاده بیشتر از کتاب برای خوانندگان ایرانی است؛ به طوری که خواننده فارسی زبان، علاوه بر استفاده از داده های پژوهش حاضر، می تواند اطلاعات مفیدی را در زمینه پراکندگی آثار سیاسی در میان فرق گوناگون اسلامی و نقاط مختلف جهان اسلام، به دست آورد.

همچنین تسلط و آشنایی مترجم محترم جناب آقای اسماعیلی بر زبان انگلیسی و به ویژه عربی معاصر و کهن و ارتباط او با مؤلف، بیش از پیش می تواند اطمینان خوانندگان فارسی زبان را در امانت داری مترجم در پی داشته باشد.

گفتنی است که این اثر چند سال قبل در مصر به چاپ رسیده و جایزه کتاب سال مصر را به خود اختصاص داده و مؤلف در صد است در نوبت دوم انتشار آن بسیاری از منابع از جمله منابع امامی را تدارک ببیند. وی در سخن (مقدمه) خود بر ترجمه کتاب، احترام و ارزشی فراوان برای محققان فارسی زبان قائل شده و آنان را برترین خواننده فعال و مشارکت جو در جهان اسلام دانسته است.